

УДК 76(56)

В. Ф. Лисак

СІЛЬСЬКА РОДИНА УКРАЇНИ, ЯК ОСЕРЕДОК СУСПІЛЬСТВА 1950 – 1960-Х РР.

Розглянувши сільську родину як осередок суспільства 1950 – 1960-х рр., автор дійшов висновку, що в Україні відбувалася певна динаміка кількісних показників сільських родин та їх структури, переважала мала сім'я. Характерною ознакою була наявність значної кількості неповних родин, що ускладнювало можливості якісного функціонування сільських сімей.

Ключові слова: сільська родина, неповна родина, шлюби, розлучення.

Родина і родинні відносини мають велику роль у розвитку будь-якого суспільства. Адже стабільна, матеріально забезпечена родина із здоровою психологічною атмосферою цілком позитивно впливає на покращення суспільних відносин держави, створює умови його економічного та культурного зростання. У свою чергу політика держави стосовно родини обумовлює ступінь її добробуту і культурно-освітнього розвитку. За загальноприйнятою характеристикою родина – це засноване на шлюбі або кровній спорідненості об'єднання людей, яких пов'язує спільність побуту і взаємна відповідальність [4, с. 20]. Родина має виключне значення у процесі відтворення й передачі практичних навичок та теоретичних знань майбутнім поколінням, відіграє вагомий роль у процесі охорони здоров'я своїх членів – догляду за хворими, створенню клімату емоційної рівноваги, організації упорядкованого побуту, що сприяє збереженню здоров'я і в результаті довголіттю всіх її членів. Водночас наявність

значної кількості довгожителів є свідченням здорового клімату в суспільстві й показником ефективної політики держави.

Сільська родина відрізняється специфічними характеристиками, які виходять із умов існування сільської спільноти – економічних пріоритетів, умов праці, замкненості сільського середовища і як наслідок більш усталеної системи родинних відносин. Саме в родині відбувається передача культурних кодів життя сільського соціуму майбутнім поколінням, що безпосередньо впливає на збереження як самої сільської родини так і тих установок і знань, які необхідні для існування системи села. Отже, для подальшого розвитку сільськогосподарської економіки сільська родина має велике значення.

Актуальність обраної для дослідження теми пов'язана насамперед з необхідністю повноцінного вивчення повсякденного життя сільського соціуму 1950–1960-х рр., яке представляло половину українського суспільства [9, с. 17]. Родини як осередок суспільства в цей період у більшості мешкали саме в сільській місцевості (у 1959 р. 54,4 % всіх родин України). До того ж саме на селі проживала більшість багатокілікісних сімей: понад 70 % родин більше 7 осіб у кожній [5, с. 200–201]. Це дає підстави для дослідження якісних та кількісних показників сільських родин, механізмів їх функціонування, виховання дітей і формування у них світосприйняття і світоуявлення. З урахуванням того, що протягом часу відбувалися міграції сільського населення у міста, за рахунок чого збільшувалася кількість мешканців міст, доцільним є вивчення особливостей сільської родини з метою розуміння загальноісторичних процесів, які відбувалися в Україні.

Метою даної статті є вивчення сільської родини в Україні як осередку радянського суспільства 1950–1960-х рр. Автор вважає за доцільне проаналізувати склад родини та кількість працездатних членів, виявити кількість неповних родин, узагальнити характерні риси української сільської сім'ї.

Історіографічною базою статті є роботи таких авторів як В. М. Даниленко, В. Баран, І. М. Романюк, І. В. Рибак та інших [1; 2; 10; 11]. У них подана загальна характеристика умов існування сільської родини протягом 1950–1960-х рр. Проблема родини знайшла висвітлення у працях В. А. Белової, А. Г. Волкова, Л. В. Чуйко [3; 4; 12]. При всій винятковості праць зазначених авторів проблема сільської родини у 1950–1960-х рр. не стала предметом спеціального дослідження.

У роботі було використано статистичні дані переписів населення 1959 і 1970 рр., щорічників народного господарства, матеріали бюджетних обстежень родин колгоспників, які проводилися протягом 1950–1960-х рр.

За матеріалами перепису 1959 р. в сільській Україні нараховувалося 5,78 млн. родин [5, с. 200]. Протягом наступного десятиліття їх кількість скоротилася до 5,57 млн., тобто на 3,7 %. У 1970 р. в сільській місцевості проживало тільки 45,4 % загальної кількості родин України [7, с. 218].

В основі такої динаміки були, по-перше, загальне скорочення сільського населення, міграційні процеси, в яких перш за все була задіяна молодь. Саме вони виїжджали в міста на навчання і з часом закріплювалися на нових місцях роботи. Це спричиняло поступове старіння сільського населення, зменшення народжуваності та збільшення смертності. По-друге, на селі досить відчутною була диспропорція кількості жінок та чоловіків. На 1000 осіб у середньому в сільській місцевості в 1959 р. було 712 одружених чоловіків і 496 жінок, тобто 71,2 % чоловіків віком від 16 років і старше перебували у шлюбі, тоді як кількість жінок шлюбного статусу дорівнювалася тільки 50 % [5, с. 45]. Така ситуація була викликана багатьма факторами, зокрема, кількісна перевага жінок над чоловіками. Наприкінці 1950 р. різниця між ними складала 12,8 % на користь жінок [6, с. 7]. Зазначимо, що чоловіче населення віком до 19 років на селі переважало жіноче, а вже у вікових групах старше 20 років відбувалося поступове зменшення кількості людей чоловічої статі і як наслідок перевага жінок

шлюбного віку. Тобто на кожного чоловіка в середньому приходилося 1,5 жінки [5, с. 31]. Це було пов'язано як з наслідками війни, так і з економічною ситуацією в радянському селі, коли чоловіки не знаходили можливості працювати в колгоспах і переїжджали до міст або інших сіл, де влаштовувалися на підприємства, а також перевищенням показників смертності чоловіків над жінками. Зменшення кількості чоловіків відбувалося у віковій групі від 20 до 24 років, а подальше скорочення вже набувало значних розмірів, викликаючи диспропорцію кількості чоловіків і жінок. У віковій групі від 35 до 39 років на десять чоловіків приходилося шістьнадцять жінок, а в наступних групах таке співвідношення становило десять до вісімнадцяти [5, с. 31].

Наприкінці 1960-х рр. на селі кількісна перевага жінок над чоловіками фактично збереглася і складала 12 % [6, с. 7]. При цьому на 1000 осіб віком від 16 років і старше в середньому приходилося 784 чоловіка, які перебували у шлюбі і 570 жінок шлюбного статусу. Протягом часу змінилися кількісні показники одружених чоловіків і жінок за різними віковими групами. Для населення села в цілому не дуже популярними були шлюби серед вікових груп 16–17 років і 17–18 років. Особливо це стосується хлопців. На 1000 осіб даної статі і віку (16–17 років) приходилося 5 і 4 одружених хлопців відповідно у 1959 і 1970 рр. [6, с. 263]. Дівчата також не поспішали заміж у цьому віці, хоча їх у даній віковій групі було майже в сім разів більше ніж хлопців.

Більш – менш рівномірно порівняно з чоловіками у 1959 р. сільські жінки у шлюбі були представлені у віковій групі від 30 до 34 років. На 1000 осіб приходилося 728 жінок шлюбного статусу. У наступних вікових групах кількість одружених жінок незмінно скорочувалася. Щоправда ситуація у 1970 р. змінилася. У віковій групі 30–34 років одружені жінки склали 83,4 % і в подальших вікових групах їх кількість була представлена досить щільно, до вікової групи 50–54 роки. У наступних вікових групах кількість жінок шлюбного статусу скорочувалася і у віці 70 років і старше становила 24,5 %. На 1000 осіб чоловічої статі віком від 25 років і до 69 років припадало від 83 % до 97 % одружених [6, с. 263].

Аналізуючи матеріали перепису 1959 р. слід звернути увагу, що кількість одружених жінок і чоловіків різнилася у сільській Україні. Найвищі показники одружених жінок були характерні для Закарпатської області, де 63 % жінок перебували у шлюбі. Друге місце посідала Одеська область. Тут на 1000 жінок від 16 років і старше приходилося 565 одружених. Найменша була притаманна Чернігівській області – усього 43,6 % жінок були одружені [5, с. 45]. Найбільша кількість одружених чоловіків була характерною для Одещини (74,4 %), а найменша для Житомирщини (67,5 %). Загалом, розглядаючи регіональний компонент у питанні шлюбного статусу жінок, слід підкреслити, що найбільша кількість одружених була характерною для областей західної, південно-західної, східної, південно-східної частини України. Тут в середньому 50–56 % всіх жінок від 16 років перебували у шлюбі. Для центральних областей України був характерним досить низький показник жінок шлюбного статусу – 43–50 %. Це можна пояснити як загальноукраїнською тенденцією кількісної переваги жінок над чоловіками, так і окремими особливостями у регіонах. Саме в областях центральної частини України в сільській місцевості простежується більш висока кількісна перевага жінок – 57–58 % від загальної чисельності сільського населення. До речі, наприклад, у Закарпатській області жінок було тільки 52 % [5, с. 40].

На нашу думку, найбільший відсоток жінок шлюбного статусу західноукраїнських територій можна пояснити ментальними особливостями, ставленням до родини й родинних відносин. Відомо, що сільський спосіб життя відзначається своїми консервативними поглядами щодо шлюбного статусу жінок і чоловіків. Чоловіки значно більше приділяли увагу родині, сприяли її матеріальному й соціальному становленню і загалом відрізнялися значно вищою прихильністю до сімейного життя.

Саме такі риси ставлення чоловіків до сім'ї визначали їх головування в родині. У 1959 р. 84 % родин Закарпатської області визнавали головами своїх сімей чоловіків. Досить високі показники патріархальності сімей характерні для інших західноукраїнських областей – 70–74 %. Південно-східні території характеризувалися меншими кількісними показниками головування у родинях чоловіків – від 67 до 72 %. При цьому 75 % родин, в яких главами були названі чоловіки приходилися на Одеську область. Центральні області України загалом мали низький відсоток родин, в яких главами було визнано чоловіків – від 56 до 63 %. Виходячи з того, що у матеріалах перепису населення 1959 р. в сільських родинях головування визначалося як правило за результативністю економічної діяльності і її прибутковості у родинний бюджет, саме в центральних областях України був вищим відсоток родин, в яких жінки виконували найважливішу роль у поповненні сімейного бюджету [5, с. 200]. Отже, очевидним була залежність матеріальної та психологічної стабільності в сім'ї від можливості чоловіків економічно підтримувати свою родину та вдосконалювати її життя. Скоріш за все у південно-східних областях, які були більш урбанізованими, у чоловіків було значно більше можливостей додаткового заробітку в містах, селищах міського типу тощо. Так само і в західних областях. Природно-кліматичні та географічні умови Закарпаття, велика роль лісозаготівельного виробництва, в якому були задіяні чоловіки, висока оплата праці, створювали цілком очевидну залежність родини від чоловіка і його праці і сприяли стабільності родини.

За існуючою демографічною типологією у 1970 р. 60 % сільських родин мали в основі так зване сімейне ядро – подружжя без дітей або з дітьми, 18,5 % – родини з одного подружжя з дітьми або без, з одним з батьків або інших родичів і 4,7 % складала родини з двох подружжів з дітьми або без і з одним з батьків або інших родичів. Це були так звані повні родини. Тобто в цих сім'ях існували більш сприятливі умови для зростання матеріальних ресурсів родини, а також якісного виховання зростаючого покоління. У гіршому становищі перебували неповні родини, основу яких складала матір або батько з дітьми і один з батьків або інших родичів. Таких родин загалом налічувалося 14,6 % [7, с. 238–239].

Неповні сім'ї на селі виникали з різних причин. Це по-перше повоєнний період, в який катастрофічно не вистачало чоловіків. По-друге, важливу роль відіграла морально-психологічна та матеріальна ситуація, наслідком чого ставали розлучення. У 1950–1960-х рр. кількість розірвання шлюбів в сільській місцевості постійно збільшувалася. На 1000 шлюбів у 1952–1956 рр. приходилося на селі 16 розлучень. У 1957–1961 рр. розлучень було вже 26, а у 1962–1966 рр. – 62 [12, с. 131]. Однак в цілому, порівняно з мешканцями міст, у сільській місцевості шлюби були більш стійкими. Це було пов'язано як з тяжким фізичним навантаженням ведення підсобного господарства, так і з відсутністю анонімності приватного життя, яке було притаманне містам. У 1958–1971 рр. на селі відзначається збільшення повторних розлучень як для чоловіків, так і для жінок. Шлюби розривалися в основному з ініціативи жінок віком до 30 років. У віці від 30 до 50 також превалює ініціатива жінок, однак після 50 років розлучення головним чином здійснюються з ініціативи чоловіків [12, с. 139].

Причини розлучень крилися у структурно-функціональних змінах родини. Підвищення вимог до внутрішньо сімейних відносин в умовах загальної зайнятості і економічної самостійності жінок породжували створення шлюбів через кохання, взаємні інтереси і схильності [12, с. 132]. Однак, можливо з часом виникла дисгармонія в сімейному житті, що було пов'язано зі зміною інтересів і цілей сімейного життя подружжя. У випадку, коли шлюб був невдалий, низький прибуток жінки не утримував її від розірвання шлюбу. Зазначимо, що сільські жінки вдавалися до розірвань шлюбів у крайніх випадках, і одною з найпоширеніших причин була аморальна й асоціальна поведінка чоловіків, які не брали участі у поповненні

родинного бюджету, а навпаки намагалися його використати виключно у своїх інтересах і до того ж не допомагали жінкам у вихованні дітей, веденні домашнього господарства тощо. У селах України доволі розповсюдженим було зловживання алкогольних напоїв, причому не тільки чоловіками, які відмовлялися працювати у громадському господарстві. Пияцтво керівників колгоспів та різних сільських установ також не було винятком у сільському способі життя. У 47 % розлучень причиною було пияцтво і алкоголізм. Вони доволі рідко виступали єдиними причинами розлучень. Супровідними мотивами розірвання шлюбів була жорстокість, скандали, побої, погрози вбивством, зради, відмови матеріально підтримувати родину або нанесення їй матеріальної або моральної шкоди [12, с. 164].

Аналіз кількісних показників родин за наявністю зайнятих членів та утриманців у 1970 р. свідчить, що в українському селі 53 % родин мали в своєму складі двох задіяних в громадському господарстві або на виробництві. Однак матеріальне становище таких родин на пряму залежало від кількості утриманців. Понад троє дітей приходилося на 9,3 % таких сімей. Більшість родин (17 %) мали по два утриманці. Другу за чисельністю групу складали сільські родини, в яких був один зайнятий член родини – 24 %. При цьому, 2,4 % складали родини, в яких на одного зайнятого приходилося понад три утриманці. Найменша група родин – 11,2 % – мала в своєму складі трьох і більше працюючих членів родини. Матеріально слабкими, потребуючими допомоги від держави або громадських господарств, були родини, в яких не було зайнятих членів, до них відносилися і родини дітей – сиріт. У 1970 р. родини, в яких не було задіяних членів складали 12 % всіх родин. У цій групі 0,12 % родин мали трьох і більше утриманців. Отже, найгірша матеріальна та психологічна ситуація була у 12 % сільських родин, які не мали в своєму складі членів родини з регулярним більш – менш достатнім заробітком та 2,4 % багатодітних з одним зайнятим у громадському господарстві членом сім'ї [7, с. 398].

Протягом досліджуваного періоду зменшився розмір сільських родин з 3,7 осіб у 1959 р. до 3,6 – у 1970 р. [7, с. 234]. Загалом дослідники стверджують, що для України того періоду була характерною мала родина. Вона складалася з двох (батьки, діти), або рідше з трьох поколінь. Кількісний склад родин у сільській місцевості України був неоднаковим. Найбільш питома вага родин великих, які склалися з понад п'яти осіб характерні для Закарпатської області. Родин з шести осіб тут нараховувалося 10,3 %. У той час як наприклад у Полтавській області їх було тільки 5,3 %. Загалом найбільший середньостатистичний розмір родин характерний для Закарпатської області – 4,2 особи. Найменші за кількістю членів були родини у Полтавській, Кіровоградській, Черкаській областях – 3,4 особи. У Волинській, Львівській та Рівненській областях середній розмір родин складав 4 особи [5, с. 200–203].

У 1959 р. в середньому в сільській місцевості одна дитина (віком від 0 до 19 років) приходилася на 2,7 осіб дорослого населення. Протягом 1950–1969 рр. відбулося зменшення народжуваності на селі. Якщо у 1950 р. на 1000 осіб населення приходилося 23,1 народжень, то у 1969 р. – 13,9 [9, с. 28]. У 1970 р. найчастіше в сільській Україні були родини з одною дитиною. Таких родин було 32,6 % всіх родин. На другому місці перебували родини без дітей – 26,4 %; родини, які мали двох дітей становили 26,2 %; трьох – 10 %; чотирьох – 3 %; п'ять і більше – 1,6 % [7, с. 250].

Таким чином, сільська родина як осередок українського радянського суспільства у 1950–1960-х рр. характеризується певними ознаками, які виходили з умов повсякденної життєвої практики на селі. По-перше, на тлі демографічних змін в Україні наприкінці 1960-х рр. скоротилася частка сільських родин у загальному кількісному вимірі українських сімей.

По-друге, динаміка змін, торкнулася розмірів родин. Для села була характерна мала родина, третина яких виховувала одну дитину. Отже, відбувалися процеси зменшення народжуваності дітей у сільських родинах. По-третє, з урахуванням загальноприйнятих класифікацій родин, у сільській місцевості України доволі велику частку становили неповні родини, які мали менш сприятливі умови виховання та соціалізації дітей. Враховуючи незначні прибутки або взагалі їх відсутність, величезну роль у таких родинах відігравала матеріальна допомога від держави і від громадських господарств.

У подальшому слід звернути увагу на вивчення ролі сільської родини в процесі виховання дітей, здобуття ними практичних навичок, освіти тощо. Певну цінність для повноцінного розуміння становища сільської родини має дослідження проблеми ефективності функціонування колгоспних кас взаємодопомоги.

Список використаної літератури

1. Андрощук О. В. Історія українського селянства : нариси : в 2 т. / НАН України; Інститут історії України / О. В. Андрощук, В. К. Баран, О. М. Веселова, О. І. Ганжа, Г. П. Герасимова – К. : Наукова думка, 2006. – 652 с.
 2. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. / В. Баран – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.
 3. Белова В. А. Число детей в семье / В. А. Белова – М.: Статистика, 1975. – 176 с.
 4. Волков А. Г. Семья – объект демографии / А. Г. Волков. – М. : Мысль, 1986. – 271 с.
 5. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М. : Госстатиздат, 1963. – 210 с.
 6. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. – Т. II : Пол, возраст и состояние в браке населения СССР, союзных республик, краев и областей. – М. : Статистика, 1972. – 272 с.
 7. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. – Т. VII : Миграция населения, число и состав семей в СССР, союзных и автономных республиках, краях и областях. – М. : Статистика, 1974. – 456 с.
 8. Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник. – К. : Держстатвидав, 1956. – 535 с.
 9. Народне господарство Української РСР в 1969 році. Статистичний щорічник. – К. : Статистика, 1970. – 611 с.
 10. Романюк І. М. Українське село в 50 – ті – першій половині 60 – х рр. ХХ століття / І. М. Романюк – Вінниця : Книга – Вега, 2005. – 256 с.
 11. Рибак І. В. Соціально – побутова інфраструктура українського села (1921 – 1991 рр.) / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 304 с.
 12. Чуйко Л. В. Браки и разводы / Л. В. Чуйко – М. : Статистика, 1975. – 176 с.
- Стаття надійшла до редакції 7.09.2011 р.

V. F. Lysak

THE RURAL FAMILIES OF UKRAINE AS THE CENTER OF SOCIETY IN 1950–1960

The author has concluded that a certain dynamics of quantitative indicators of rural families and its structure had occurred in Ukraine. A small family had prevailed. A significant number of one – parent families has been peculiarity and complicated the possibility of qualitative functioning of rural families.

Key words: rural family, one – parent family, marriage, divorce.